

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ АКАДЕМІЧНОГО ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відтворення функціонально-комунікативних аспектів у тлумаченні слів в академічному тлумачному словнику української мови передбачає врахування етнолінгвістичних і мовно-культурологічних чинників слововживання. Передбачено введення в тлумачний словник вербальних символів, концептів, стереотипних імен і висловів, паремій та інших складників національного культурного простору.

Ключові слова: етнолінгвістика, лінгвокультурологія, національно-культурний компонент, текст, функціонально-комунікативний аспект, прагматика.

Опрацювання методологічних засад нового академічного словника української мови передбачає, з одного боку, доконечне врахування теоретичних і практичних набутків у галузі української лексикографії, зокрема в фундаментальних працях останнього періоду¹, з другого боку — обговорення питань подальшого удосконалення принципів і підходів у складанні реєстру, характері дефініцій, доборі ілюстративного матеріалу тощо. З огляду на те, що в «Словнику української мови» в 11-ти томах (СУМі) під ідеологічним тиском обмежено відтворено передусім етнолінгвокультурологічні надбання українського народу, проблематика їх уведення до статей тлумачного словника потребує нового осмислення, бодай у дискусійному плані.

Зазначимо, що в останній період в українському і зарубіжному мовознавстві опрацьовано концепції та принципи укладання етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних словників, опубліковано серію довідкової продукції цього типу². Попри їхню орієнтацію виключно на «етнографічний, етнокультурний, етнофілософський, етнопедагогічний, етнографічний, етнопсихологічний, міфологічний, релігійний та інші національно забарвлені смислові підтексти»³, визначені такими словниками ступінь культурологічної інформації, обшир залучених

¹ Див.: Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем.— К., 2004.— 326 с.; Широков В. А. Елементи лексикографії.— К., 2005.— 303 с.; Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики.— К., 1982.— 252 с.; Тараненко О. О. Новий словник української мови.— К.; Кам'янець-Подільський, 1996.— 170 с.

² Див., зокрема: Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.; Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры.—3-е изд., испр. и доп.— М., 2004.— 991 с.; Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь / Брилева И. С., Вольская Н. П., Гудков Д. Б. и др.— М., 2004.— 315 с.; Słownik stereotypów i symboli ludowych / Bartmiński J., Niebrzegowska S.— Lublin, 1999.— Cz. 1.— 481 s.

³ Жайворонок В. В. Зазнач. праця.— С. 4.

до них комунікативних стереотипів, як видається, мають бути враховані як при тлумаченні слів загального реєстру, так і в окремо поданих статтях. Значення національно-культурної спрямованості нового словника зумовлене й тим, що без достатнього знання ментально-культурних концептів, образів, символів, стереотипів тощо утруднено включення в мовнокультурний простір тисяч і тисяч членів українського суспільства. Система так званих національно-культурних мовних компонентів, лінгвокультурем, ключових слів, різного роду знаків етнічної культури, що відтворюють ментефакти, має знайти в універсальному словнику активного типу ⁴ — звичайно, з огляду на його тлумачний реєстрово-нормативний характер — концептуально визначене місце.

Визнання доцільності відтворення в тлумачному словнику лінгвокультурологічної доміанти ⁵ вимагає окреслення перспектив теоретичного опрацювання багатьох комунікативно-прагматичних аспектів його складання. Принципового значення набуває, зокрема, встановлення місця й ролі лінгвокультурологічних понять у кваліфікації лексичних репрезентантів різноаспектної словникової інформації. Обмеження, що їх зазнає тлумачний словник за умов дотримання принципу «мінімального тлумачення» (*minimal definition*) ⁶, потребують, з одного боку, визначення мінімальних обсягів етнолінгвокультурологічного матеріалу, з другого — включення достатніх в інформативному плані даних щодо периферії інших «семантичних станів» ⁷. Постає проблема розрізнення етнолінгвокультурологічних тлумачень на кшталт тлумачень словника «Славянские древности» за редакцією М. І. Толстого ⁸ й тих дефініцій енциклопедичного й лінгвістичного змісту, що їх подає словник тлумачного типу. Ускладненим є не стільки тлумачення окремого національно-культурного компонента (слова або його значень), скільки опрацювання єдиних принципів і підходів до такого опису, що забезпечувало б послідовність і систематичність в інтерпретаціях відповідного мовнокультурологічного матеріалу.

У поле зору лексикографа потрапляють не тільки основні значення (лексичні, граматичні, стилістичні та ін.), а й семантичні конотації, асоціативно-оцінні нашарування, різного роду експресиви тощо. Йдеться про доцільність орієнтації не стільки на значення слова чи вислову, скільки на зміст у його співвіднесеності з текстом ⁹, ситуацією, комунікативно-прагматичним планом. Визначити в діапазоні смислових реалізацій відповідні контекстові етнокультурологічні компоненти й знайти їм місце в комплексі лексико-семантичних характеристик можна лише спираючись на загальну модель словника. Ремарки типу *образно, у порівнянні*, використовувані в СУМі, не дадуть змоги відтворити складну картину конотативної, асоціативно-оцінної інформації; потребують виділення в дефініціях символічний, алегоричний, стереотипний, асоціативний та оцінний компоненти; очевидно, можуть бути наявні й короткі історико-культурологічні та етно-

⁴ Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 3.

⁵ Воробьев В. В. Лингвокультурология: теория и методы.— М., 1997; Маслова В. А. Лингвокультурология.— М., 2001.— 204 с.; Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология.— М., 2002.— 284 с.; Кононенко В. І. Українська лінгвокультурология.— К., 2007.— 326 с.

⁶ Филлмор Ч. Дж. Об организации семантической информации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1983.— Вып. 14.— С. 27.

⁷ Широков В. А. Элементы лексикографии.— С. 226.

⁸ Славянские древности: Этимологический словарь: В 5 т. / Под ред. Н. И. Толстого.— М., 1995.— Т. 1.— 577 с.

⁹ Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл → Текст».— М., 1974.— С. 3; Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толковых словарей // Апресян Ю. Д. Избранные труды: В 2 т.— М., 1995.— Т. 2.— 767 с.

лінгвістичні коментарі. Розширення плану змісту слова потребує нової рубрикації, що відкриє можливість «формувати словникові статті найрізноманітнішої складності. Лексичне значення розбивається на таку кількість рубрик і підрубрик, що вимагає опрацьований фактичний матеріал»¹⁰ (не виключено, що етнолінгвокультурологічні тлумачення мають отримати окрему рубрикацію).

Опрацювання ілюстративного матеріалу лінгвокультурологічного спрямування окреслить нові щодо наявних у СУМі підходи у визначенні їхньої текстотворчої функції. Численні смислові варіації концептуального, символічного наповнення реєстрового слова, не завжди чітко виявлені конотації, іноді приховане нюансування значення викликають потребу певного розширення контексту з тим, щоб репрезентувати глибинну структуру¹¹, спираючись на артефакти, лінгвокультурологічний зміст.

Обов'язковим складником тлумачень передусім предметних найменувань має бути опис їхніх символічних значень, що взагалі не знайшли відтворення в СУМі. Звичайно, через розмитість, нестійкість змісту багатьох вербальних символів їхнє тлумачення ускладнюється, проте навіть перерахування основних конотацій, що визначають символізм слів і висловів, має знайти відображення в словнику, бо без відповідних дефініцій не буде відтворено національної картини життя українців¹². Скажімо, символ *зозуля* — один із центральних у символіці слов'ян — в українському світобаченні є втіленням ідеї суму, горя, загибелі, нещасного кохання, розлуки, провідництва, уособленням удовиці, страдниці, нареченої тощо; пор.: «...це не символ грізної долі, древнього *fatum*, нечутливого й суворого, котрий вражає без жалю, відкриває себе не для спасіння жертви, а для того, щоб додати бідному серцю смутку, показати нікчемність людської істоти, що безсила встояти проти зірки нещасливої»¹³. Навести ілюстрації до вживання слова *зозуля* в різних символічних значеннях тлумачний словник, очевидно, не в змозі, однак позначити основні зони подібного смислового варіювання, мабуть, доцільно.

Прикметне в цьому плані тлумачення слова *рушник*. Вочевидь, недостатньо позначити, що *рушник* традиційно використовується для оздоблення житла, в українських народних обрядах і т. ін. (СУМ, 8, 919); має бути відтворене його символічне значення як оберега, образу щасливої долі, благополучного подружнього життя, благословіння, високої шани і под. Потребує визначення в новому словнику образно-символічне слово *китайка*, відсутнє в СУМі (4, 155) (за словником В. Жайворонка, це символ жалоби, привабливості¹⁴; це також оберіг: «Китайкою повивала, Всіх святих благала, Та щоб йому всі святії Талан-долю слали» — Т. Шевченко).

Недостатньо навести низку стійких утворень зі словом *чуб* у значенні «бити-ся», «сваритися» (СУМ, 11, 371) і под.; доцільно пояснити, що з давніх часів *чуб* в українців був символом чоловічої гідності й тому вважався недоторканим¹⁵ тощо.

Смислове наповнення вербальної символіки пов'язує сучасні уявлення з архетипами, язичницькими й біблійними образами, літературною традицією, що — бодай в обмеженому викладі — мало б знайти відбиток у словникових тлумаченнях. Наприклад, переносні й фразеологізовані значення слова *камінь*,

¹⁰ Клименко Н. Ф., Пецак М. М., Савченко І. Ф. Зазнач. праця.— С. 12

¹¹ Там же.— С. 279.

¹² Кононенко В. І. Символи української мови.— Івано-Франківськ, 1996.— С. 8–22.

¹³ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія.— К., 1994.— С. 31.

¹⁴ Жайворонко В. В. Зазнач. праця.— С. 515–517.

¹⁵ Кононенко В. І. Символи української мови.— С. 168–169.

наведені в СУМі (4, 84), зрештою, відтворюють давню віру в силу священного каміння, пор.: *наріжний камінь, камінь спотикання*; а також *час не розкидати, а збирати каміння, де каміння* — «розкидані й понівечені людські душі»; *каміння* як предмет поклоніння визначає символічні значення слова («твердість», «міць», «сила», «непорушність», «невблаганність», «надійність», «скорбота», «пам'ять», «вечність» та ін.); пор., зокрема: «Не ждіть ніхто милосердя: Я камінь з Божої праці» (О. Ольжич). Не можна знехтувати й кольоровою символікою, яка нерідко передає національне світобачення. Принаймні щодо таких кольорів, як *білий, чорний, червоний, жовтий, синій, сірий*, достатній матеріал пропонує українська художня література; пор.: «Червоне — то любов, а чорне — то журба» (Д. Павличко); «Був сірий день. І сірий був сусід, І сірий стіл. І сірі були двері» (Л. Костенко) та ін.

Окремого розгляду потребує визначення в словнику назв так званих культурних концептів на кшталт *воля, доля, слава, віра* та под. ¹⁶ В українських тлумачних словниках подібні слова зазвичай трактуються як абстракції, здебільшого поза національно-культурним складником, без орієнтації на їхні рідно-традиційні інтерпретації, що мають на меті «відтворити такі властивості концепта як його породження традицією, його якості як категорії історичної, багатогранність його позицій, його відкритість контекстам найрізноманітнішої стилістичної та функціональної властивості» ¹⁷. Звичайно, тлумачення концептуального змісту має враховувати багатозаровість, перетинання в ньому різних, часом внутрішньо поєднаних, а часом взаємозаперечуваних конотацій, що утруднює їхню кваліфікацію, зокрема при цитуванні. Ці ускладнення можуть спричинити включення до відповідної словникової статті додаткової енциклопедичної та лінгвістичної інформації (зокрема, шляхом наведення цитат із лінгвістичних та філософських праць), розширення ілюстративного матеріалу (в тому числі за рахунок принаймні науково-популярних видань), але головне — вимагатимуть відтворення національно-культурної зони змісту.

Скажімо, одне із значень слова *воля* «свобода, незалежність, протилежне неволя, рабство» (СУМ, 1, 735) видається неповним; наведення таких цитат, як «Не вмирає душа наша, Не вмирає воля» (Т. Шевченко); «Вічний революціонер — Дух, що тіло рве до бою, Рве за поступ, щастя й волю» (І. Франко) та ін., ще не відбиває всіх елементів змісту, зокрема слово не введено в словосполучення типу *воля народу, національна воля* та ін., пор.: «Полягти за волю Батьківщини чи за визволення й свободу свого народу вважається в усіх народів за найпочеснішу смерть» (С. Шелухін) ¹⁸; для А. Вежбицької, наприклад, ключове слово *воля* прикметне з позицій тих змін, які відбулися в значенні слова на тлі широких історичних процесів і інтерпретацій ¹⁹; пор. також негативний бік волелюбства: «Над усе слов'яни любили особисту волю, а це не давало їм змоги єднатися в великі суспільні організації й робило поміж ними незгоду й ворожечу» ²⁰; неоднозначну оцінку поняття *воля* в романі Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» тощо.

¹⁶ Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу.— К. ; Івано-Франківськ, 2004.— 247 с.

¹⁷ Белоусова А. С. О некоторых проблемах, возникающих при работе над «Русским идеографическим словарем “Мир человека и человек в окружающем его мире”» // Прикладная лінгвістика та лінгвістичні технології : MegaLing-2006.— К., 2007.— С. 36.

¹⁸ Шелухін С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів.— Прага, 1936.— С. 3.

¹⁹ Вежбицькая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ.— М., 2001.— С. 246.

²⁰ Іларіон (митрополит). Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1994.— С. 341.

Суттєвого доопрацювання вимагає тлумачення слова *доля*. У народному уявленні *доля* не лише «хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежать від бажання» та ін. (СУМ, 2, 360), але й дух, вища сила, персоніфікований образ. Є. Нахлік, зокрема, констатує в Т. Шевченкові «ранне інтуїтивне відчуття метафізичної залежності людини від долі як трансцендентного феномену»²¹. Багатошаровість поняття «віра» вимагає його тлумачення, зокрема, як форми знання, істини, переконання (за Гегелем, це також знання, тільки у своєрідній формі); пор. концепцію віри в психології²², у богослов'ї. У тлумаченні концептуальної семантики має бути враховане розуміння концепту як комплексу пов'язаних між собою значень, отже, виникає потреба супроводити слово концептуального значення іншими словами, що тією чи іншою мірою відтворюють той самий загальний зміст (не лише синонімів, а й асоціативно зумовлених найменувань); скажімо, до статті **воля** — *свобода, незалежність, всюдозволеність, необмеженість, привілля, воління, неволя, доля* та ін. (пор. *воля Божя* та ін.); до статті **віра** — *довіра, істина, знання, досвід, упевненість, потреба, вірування, зневіра* (пор. *визнання існування Бога, символ віри, рунвіра* та ін.).

Введення до тлумачного словника додаткової етнолінгвокультурологічної інформації ставить питання включення в реєстр або принаймні у додатки до нього окремих статей на позначення референтів, що не знаходили в СУМі свого відображення і що певною мірою обмежувало обсяг і призначення словника активного типу. Йдеться, наприклад, про низку міфологем, що й дотепер згадувані в народних піснях, легендах, творах на історичну тематику тощо: *Дажбог, Стрибок, Білобог, Чорнобог, чугайстер*; пор., скажімо, пояснення до слова *чугайстер* (*чугайстрин, лісовий чоловік*) В.Гнатюка: «Чугайстер — се заклятий чоловік. Він ходить лісами, блукаючи, і ніхто його не вб'є, ані не з'їсть, то так йому “пороблено”. Одежі не носить ніякої, а шкіра його покрита буйним волоссям і т. д.»²³; якщо ж додати, що це персонаж багатьох західноукраїнських народних казок та легенд, то словникові відомості щодо нього видаються обов'язковими.

Укладачі СУМа посилалися на назви міфологічних істот здебільшого за умов їхньої фіксації як загальнонавживаних слів; скажімо, *лісовик* у другому значенні «міфологічна особа, яка, за уявленнями багатьох народів, жила в лісі»; *водяник* «за народними повір'ями — злий дух (зображений у фольклорі як дід із сивою бородою), що живе в озерах, річках тощо й приносить людям нещастя» (СУМ, 1, 723; 4, 524) (мабуть, варто було б послідовніше подавати дефініції до цих фольклорних образів). Водночас слово *польовик* не введено до реєстру; тлумачення слова *мавка* мало б включати інтерпретації його значення в «Лісовій пісні» Лесі Українки тощо. Варто виходити з того, що широкий читач має дізнатися зі словника про основи народної міфотворчості, «бо саме вона є тим началом, що творить обличчя кожного етносу, стаючи, зрештою, однією з великих ланок пізнання себе в часі; та ж бо народ, котрий себе в часі пізнає, стає свідомим, отже життєздатним, бо тим самим ніби вкладає собі в душу частку вічності»²⁴.

Послідовного введення в реєстр вимагають поширені в українстві назви казкових персонажів, алегоричних істот; скажімо, СУМ включає в реєстр окрему статтю **Коза-дереза** (без тлумачення смислу цієї номінації), але не фіксує назв

²¹ Нахлік Є. Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики.— Л., 2003.— С. 460; див.: Потебня А. А. О доле и сродных с нею существах // Потебня А. А. Слово и миф.— М., 1989.— С. 472–516.

²² Эббингауз Г. Очерк психологии // Ассоциативная психология.— М., 1998.— С. 155.

²³ Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду далеких предків // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість.— Нью-Йорк, 1981.— С. 222.

²⁴ Шевчук В. Передне слово // Войтович В. Українська міфологія.— К., 2002.— С. 5.

Івасик-Телесик, пан Коцький, Лис Микита, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка та под.; *Вовк, Ягня* та под. як алегорій; навряд чи прийнятне тлумачення образу *Баби-Яги* в статті **Баба**, а не в окремій статті, тощо. Бажано було б дати окремі статті щодо символічних образів української фольклорної та літературної спадщини, таких як *Кожум'яка* (за казкою), *Ярославна* (за «Словом о полку Ігоревім»), *Катерина* (за Шевченком), *Мойсей* (за Франком) та ін. Інших дефініцій, ніж у СУМі, зазвичай вимагають статті *Христос, Богородиця, апостол, хрест* тощо (зокрема, в контекстах з використанням цих образів в українській літературі²⁵). У статті до слова **Каменярь** варто позначити його як найменування І. Франка, доцільно ввести в реєстр власне ім'я *Леся* (поширене найменування Лесі Українки). У статті **Рута** варто дати тлумачення *Червоної рuti* (пісня В. Івасюка), в статті до слова **Яр** — *Холодного Яру* (за Т. Шевченком), до статті **Трійця** — визначити *Покутську трійцю* тощо. Варто послатися в словнику й на образ *Степової Еллади* Є. Маланюка (у СУМі є такі одиниці, як *еллін, елліни, еллінізм, еллініст, елліністичний, еллінка, еллінський* без посилання на вихідне слово — назву стародавніх греків — *Елладу*). Заслуговують на увагу типологізовані власні імена з українських приказок і прислів'їв: *Пилип* (як *Пилип з конопель*), *Хима* (*Химині кури*), *Настя* (казала *Настя, як удасться*), *Іван* (*що вільно панові, то не вільно Іванові*) тощо.

Значно ширше, ніж у СУМі, мала б бути відтворена в новому тлумачному словнику регіональна лексика, бажано із визначенням її належності до того чи іншого наріччя, діалекту, говору (скажімо, в Словарі Б. Грінченка є ремарки *галлиць* та под.). Повніше мала б бути репрезентована в словнику лексика галицького наріччя («койне»), що відбивала б сучасну мовну реальність, давала б змогу краще розуміти лексикон творів західноукраїнських письменників; пор., наприклад: *бамбетель* (ліжко), *вар'ят* (неврівноважена людина), *кобіта* (жінка), *мешти* (взуття), *руханка* (гімнастика) тощо. Навряд чи можна погодитися з СУМОм, що галичанізми типу *креденс* (звичайно без зазначення джерел запозичення) (буфет), *опінія* (точка зору) є застарілими, що *візія* — це «привид», а не ширше «бачення» тощо.

Щодо окремих слів і висловів діалектного походження доцільно було б позначити специфічні оцінні конотації; наприклад, *писана торба* в загальнолітературному вжитку має негативно-оцінне значення: *носитися, як дурень з писаною торбою*, західноукраїнське *писана тайстра* (торба) має позитивну оцінку (в оповіданні В. Стефаніка «Стратився» *писана тайстра* символізує рідну домівку).

Навряд чи доцільно супроводжувати слово *летовище* ремаркою *діалектне* або *західноукраїнське*, оскільки воно нині активно вживається; до речі, слово *льтовище* зафіксовано в «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» (К., 1977, 2, 564) у значенні «місце літнього перебування людей або худоби», отже, є за походженням давнім українським.

Виправданим було б уведення до ілюстративної частини словника текстів західноукраїнських письменників, насичених діалектизмами; пор., наприклад: «Спереду обдертий хлопчик із біленьким *ковніром* під шиєю. У руках держить чорний хрест і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчика несуть *трунву*. В головах *трунви* прибитий віночок із жовто-брудних *цвітів*» (В. Стефанік).

²⁵ Див., зокрема: *Розумний Я.* Від символу до екзистенціалізму: християнські елементи в українській поезії двадцятого століття // Науковий конгрес у 1000-ліття хрищення Руси-України.— Мюнхен, 1988–1989.— С. 497–498; пор.: Слово благовісту. Антологія української релігійної поезії / Упоряд. Т. Ю. Салига.— Л., 1999.— 781 с.

Мають право на входження до реєстру словника численні народні назви рослин, у тому числі грибів. Між іншим, «Етимологічний словник української мови» за ред. О. С. Мельничука набагато ширше, ніж СУМ, залучає діалектну лексику, що створює незручності для користувачів обох словників.

Наведемо кілька прикладів обов'язкових, як на наш погляд, історико-культурологічних коментарів до реєстрових слів. Так, до слова **руїна** з ремаркою *образно* в СУМі наведено приклад «Схаменіться, недолюди, Діти юродиві! Подивіться на рай тихий, На свою країну, Полюбіте щирим серцем Велику руїну, Розкуйтеся, братайтеся!» (Т. Шевченко) (8, 897), однак щодо періоду «руїна» в історії України пояснення відсутні. Вимагає перегляду оцінка діяльності *стрільців* в історії України; варто ввести до реєстру з відповідними дефініціями слова *бандерівець*, *бандерівський*, розм. *західняк*, *східняк*; до стрижневих слів дати коментар щодо назв *Українська Народна Республіка*, *Директорія*, *Західно-Українська Республіка*, *Карпатська Русь* і под.

Щодо типових для української мови утворень тлумачні словники, в тому числі СУМ, не виправдано обминають стилістично марковані зменшувально-пестливі форми дієслів на кшталт *їстки*, *їсточки*, *спатоньки*, *спатусі*, *спатуні* й под. Введення їх у словниковий реєстр з ремарками *дитяче* та прикладами з художньої літератури відбивало б специфіку українського словотвору²⁶.

У систему тропеїчних засобів, що їх відбиває тлумачний словник, мають бути введені передусім ті образно-метафоричні вислови, що відтворюють специфіку українського мовного типу. Скажімо, варто звернутися до типових для народної творчості так званих постійних епітетів, які здебільшого становлять разом з іменником одне найменування, тому для забезпечення принципу універсальності словника такі прикметники мають наводитися не лише в окремих статтях, а й у статтях, присвячених відповідним іменникам; пор: *сива* (*сивенька*) *зозуля*, *сизий* (*сизокрилий*) *орел*, *буйний вітер*, *синє море*, наприклад: «Закувала та сива зозуля Вранці-рано на зорі...» (П. Ніщинський), «Ой куди ж ти од'їжджаєш, Сизокрилий орле?» (народна пісня), «...Буйний вітер розходився на волі» (О. Афанасьєв), «Поплив човен в синє море, А воно заграло...» (Т. Шевченко) тощо. Доцільно виділити типові для українського слововживання порівняння на зразок *голова як макітра*, *голова як гарбуз*, *вуха як вареники* та под. (із зазначенням їхньої стилістичної маркованості).

Можливо, варто відібрати створені класиками української літератури оказіональні незвичні метафори, що слугують ствердженню її високої художньої цінності, такі, наприклад, як Тичинині *тополі арфи гнуть*; *одбивсь в озерах настрій сонця* або *вітер-мисливець підстрелене сонце несе у сірому ягдташі* в поезії Ліни Костенко. Доцільно згадати у відповідних статтях словника оригінальні перифрази типу *зерно неправди* Т. Шевченка (*У нас нема зерна неправди за собою*), *плуги кривди* М. Рильського (*Хто наше золото-сребро плугами кривди переоре*) і под.

Мовностилістичний матеріал тлумачного словника, як відомо, не лише уточнює, конкретизує значення слова, в тому числі в його переносному, образному, символічному вживанні, а й забезпечує виокремлення його змісту як національно-культурного компонента. У цьому плані джерельна база наявних тлумачних словників вимагає істотного розширення з огляду на сучасну друковану продукцію (художню, публіцистичну, наукову тощо), твори репресованих і призабутих письменників, діячів культури минулих часів, зокрема з включенням текстів, що містять значний за обсягом етнографічний елемент (як, скажімо, тво-

²⁶ Див.: Філін Ф. П., Бевзенко С. Ф., Кононенко В. И. Словарь украинского языка: проблемы и суждения // Вopr. язyкознання.— 1982.— № 6.— С. 51.

ри О. Пчілки), а також з урахуванням основного мовного доробку української діаспори. Так, заслуговує на введення до реєстру словника слово з арсеналу У. Самчука *далековид* (бінокль) та ін. З іншого боку, навряд чи варто розширювати реєстр за рахунок низки слів, частково вживаних і не вживаних серед українців у Канаді та США, позначених крайньою пуристичною позицією; пор., наприклад, такі утворення зі словника П. Штепи, як *гуртовлада* (олігархія), *зічислячка* (комп'ютер), *рухобинда* (конвеєр), *ясенопухлина* (флюс) і под.²⁷

Для позначення репродукованих у національній спільноті текстів можна використати введений Ю. М. Карауловим термін *прецедентний феномен* як одиницю, що має «деякий загальний, обов'язковий для всіх носіїв даного ментально-лінгвального комплексу, національно-детермінований, мінімізований інваріант його сприйняття»²⁸. Подібні вербалізовані знаки не дорівнюють сумі значень їхніх складників, а репрезентують складний зміст, відомий носіям національної мови; їх активізацію підтримує текст; короткий коментар до їх «глибинної структури» дає змогу прилучити до усвідомлення їхнього змісту ширше коло мовців. Прецедентні висловлення взяті, зокрема, з текстів класиків української літератури, збірників паремій тощо, входять до словника як обов'язкові ілюстрації, при потребі — з необхідними коментарями. Серед таких висловлень варто навести, наприклад, *В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля* (до слова *хата*), яке є в українстві символом рідної домівки, батьківщини, *У всякого своя доля* (до слова *доля*) (Т. Шевченко), *Коні не винні* (до слова *кінь*) (М. Коцюбинський), *Без надії таки сподіваюсь* (до слова *надія*), *Земле моя, всеплодющая мати* (до слова *земля*) (І. Франко), *Собори наших душ* (до слова *собор*) (О. Гончар) та ін. Частина подібних прецедентних висловлень вимагає пояснень; скажімо, варто пояснити умови вживання вислову *всі родичі гарбузові* (В. Александров).

Вибір паремії для словника має бути підпорядкований ідеї відтворення мовної картини світу українців, зумовленої національно-культурною специфікою уявлень про довкілля, людність тощо. У ментально-лінгвальний комплекс входять, зокрема, такі прислів'я, як *Без верби і калини нема України; Козацькому роду нема переводу; Моя хата скраю, я нічого не знаю; жартівливі типу Не кажи «гон», поки не перескочиш, Не лізь поперед батька в пекло, Не мала баба клопоту та й купила порося* й под. Прецедентними феноменами, що їх має відтворити тлумачний словник, є вислови, що входять до корпусу національно значущих цитат.

Скажімо, СУМ фіксує переносне значення слова *ревіти* «видавати звуки, що нагадують гучний, протяжний крик тварин; створювати сильний гул, гуркіт» (8, 471), але як ілюстрацію не наводить приклад *Реве та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко). До слова *воріженьки* (*вороженьки*) варто ввести ілюстрацію з Державного гімну України — *Згинуть наші вороженьки*; до слова *Україна* — *Божже, Україну бережи* та ін.

Частина прецедентних висловів, наведених у словнику, очевидно, чекає зазначення їхнього першоджерела, принаймні в ремарці. Скажімо, у статті *неситий* (СУМ, 5, 382) варто навести Шевченкові слова «І неситий не виоре на дні моря поле» з посиланням на біблійні рецепції; в ілюстраціях до слова *камінь* — цитату «Я на гору круту кам'яную Буду камінь важкий піднімать» (Леся Українка)

²⁷ *Штепа П.* Словник чужослів. Знадівки.— Торонто, 1977.— 452 с.

²⁸ Русское культурное пространство.— С. 16; див. також: *Захаренко І. В. и др.* Прецедентное высказывание и прецедентное имя как символы прецедентных феноменов // *Язык, сознание, коммуникация.*— М., 1997.— Вып. 1.— С. 82–103.